

*М. П. Бутко,
д. е. н., професор, завідувач кафедри менеджменту та
державного управління,
Чернігівський державний технологічний університет
Ф. М. Уляненко,
аспірант,
Чернігівський державний технологічний університет*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА РЕГІОНАЛЬНИХ ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ

Досліджено об'єктивні передумови формування конкурентних переваг регіональних господарських систем як фактора структурних перетворень та прискорення темпів розвитку національної економіки.

Probed objective pre-conditions of forming of competitive edges of the regional economic systems as to the factor of structural transformations and acceleration of rates of development of national economy.

ВСТУП

Регіональний розвиток є багатоглибким і багатоаспектним процесом, який доцільно розглядати з точки зору сталого розвитку економічних і соціальних цілей, через гармонізацію з раціональним природокористуванням, що можуть бути досягнуті регіональною господарською системою впродовж певного періоду часу. Його головною метою є досягнення високого рівня якості життя населення за рахунок створення раціональної структури економічної, соціальної, інституційної, інтелектуальної та інформаційної систем регіону.

В умовах посилення інтеграційних процесів перед Україною нині особливо гостро стоїть питання підвищення конкурентоспроможності усієї економічної системи на мікро-, мезо- та макrorівнях.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Метою статті є дослідження процесу формування конкурентних переваг саме регіональних господарських систем, оскільки в умовах відсутності галузевого управління тільки вони спроможні забезпечити найбільш вагомий ефект у чесній змагальності вітчизняних бізнесових кіл та підвищити позиції національної економіки на світових ринках.

АНАЛІЗ ПОПЕРЕДНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Тематиці підвищення конкурентоспроможності приділялось багато уваги як у роботах вітчизняних, так і в зарубіжних дослідників. Серед зарубіжних вчених, які зробили внесок у дослідження багатьох аспектів формування та забезпечення високого рівня конкурентоспроможності, слід відзначити М. Портера, Дж. Сакса, М. Фрідмена, Дж. М. Кейнса, А. Маршалла та багато інших. Проблеми створення високомотиваційного національного економічного середовища як стратегії економіко-соціо-екологічного розвитку розглядаються також у працях вітчизняних вчених О.І. Амоші, З.М. Борисенко, О.С. Власюка, А.С. Гальчинського, В.М. Геєця, Б.М. Данилишина, С.І. Дорогунцова, Я.А. Жаліла, В.Є. Кваснюка, Ю.М. Пахомова, С.І. Пирожкова, А.С. Філіпченка, Л.Г. Чернюк, М.Г. Чумаченка, А.А. Чухна.

Проте зазначені наукові дослідження були присвячені оцінці параметрів конкурентоспроможності галузей та національної економіки в цілому, але не зачіпали регіональних аспектів, тим більше формування конкурентних переваг регіональних господарських систем.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Під конкурентними перевагами регіону, на наш погляд, слід розуміти взаємопов'язану систему чинників, задіяння яких вплине на просторовий розвиток у процесі євроінтеграції регіональних господарських систем через задіяння: наявного природно-ресурсного потенціалу; платоспроможності попиту; пріоритетів комплексного розвитку галузей матеріального виробництва та сфери послуг; збалансованої інфраструктури бізнесу; сформованого людського потенціалу; науково-технічних можливостей регіону; факторів раціонального природокористування та охорони довкілля.

Проте, в Україні конкурентні переваги регіонів можуть бути реалізовані лише за умови суттєвого підвищення конкурентоспроможності країни в цілому.

За великим рахунком, конкурентоспроможність — це ніщо інше як здатність країни підтримувати високі темпи економічного зростання, що виражаються в постійному прирості рівня валового внутрішнього продукту в розрахунку на душу населення. Тобто це те, яким чином нації створюють і підтримують середовище, що забезпечує конкурентоспроможність своїх економічних агентів, сприяє високому рівню і якості життя населення та створює відповідне макросередовище для прояву та реалізації конкурентних переваг на мезо- та мікрорівнях [5].

Існує кілька методик виміру параметрів конкурентоспроможності. Основні з них — методики, використовувані М. Портером [7] та Інститутом розвитку менеджменту в Лозанні. Щороку Давоський форум публікує Глобальну доповідь про конкурентоспроможність, що включає дані про країни, на які припадають понад 95% обсягу світової економіки. Лозанський інститут випускає Світовий щорічник конкурентоспроможності.

За деяких незначних відмінностей у методологіях суть підходу їх полягає в тому, аби, вимірявши та проранжирувавши безліч показників по окремих країнах, вивести синтетичний показник, який поставить конкретну країну в світовий табель конкурентоспроможності.

За зазначеними оцінками Україна займає 82-е місце з 133 країн світу в Рейтингу Глобальної конкурентоспроможності 2009—2010 років із загальним балом у 3,95, погіршивши при цьому свій рейтинг попереднього року на 10 пунктів.

Найбільш слабкими місцями на малі конкурентоспроможності України є інституційне середовище, макроекономічна стабільність та рівень розвитку бізнесу.

Взаємодією цих та інших критеріїв і чинників визначається конкурентоспроможність країни в цілому.

Особливу роль при цьому відіграє перш за все культура. Ще на початку минулого століття німецький філософ Макс Вебер, досліджуючи взаємодію культури й економічного розвитку, зазначив, що нації конкурують не лише товарами й послугами, вони конкурують системами суспільних цінностей (на які можна й потрібно цілеспрямовано впливати) та системою освіти.

У сучасній економіці наголос робиться вже не тільки й не стільки на матеріальних товарах й послугах, скільки на "мізках". Здатність нації підтримувати сучасну й ефективну систему освіти, підвищувати інтелектуальний компонент робочої сили за допомогою навчання стає критично важливою для конкурентоспроможності.

По-друге, на сьогодні немає жодного переконливого прикладу конкурентної країни зі стійкими темпами зростання, котра не розвивала б і не підтримувала приватний сектор і підприємництво. Питання лише в тому, як сформувати та постійно підтримувати сприятливе середовище.

По-третє, якість виконання. Більшість науковців вважають, що для конкурентоспроможності, можливо, не так важливі активи країни чи навіть ідеї, як якість виконавчих процесів у ній. Японія, Сінгапур, Німеччина, Швейцарія — приклади країн, які досягли успіху в глобальній економіці завдяки майстерній трансформації ідей і технологій у конкретні продукти й послуги. Звідси філософія конкурентоспроможності: "Робити щось добре не менш важливо, ніж робити правильні речі".

І, нарешті, політична воля та національний консенсус. Найскладніше питання для політичного керівництва будь-якої країни, котра прагне до високої конкурентоспроможності, — не лише вербально констатувати політичну волю, а й мобілізувати людей та інститути на здійснення необхідних перетворень. Донедавна для України цей чинник був чи не найактуальнішим.

Протягом останніх десятиліть у конкурентоспроможності виник новий вимір, коли акцент робиться на переході глобальної економіки до нової якості — економіки знань. У постіндустріальному світі лише 15% активного населення доторкаються в процесі виробництва до товару, інші 85% додають вартість у процесі творчості, менеджменту й передачі інформації [6].

Тобто технологічна та інформаційна революція призводять до трансформації самої концепції конкурентоспроможності країни. На перший план замість традиційної виходить інфраструктура, спрямована на розвиток основного чинника конкурентного успіху країни — людського.

На думку провідних західних експертів, нові виклики для держав в епоху глобальної економіки знань і

перманентної технологічної революції багато в чому зводяться до того, аби інтегрувати концепцію конкурентоспроможності та практику її моніторингу й стимулювання в повсякденну діяльність органів державної влади та інститутів громадянського суспільства.

Уряди США, Ірландії, Сінгапуру, низки інших країн, а також Єврокомісія вже давно визначили конкретні цілі й "пороги" конкурентоспроможності, відносно яких вимірюється успіх у майбутньому. Уряди багатьох країн із перехідною економікою також почали використовувати міжнародні методики для вимірювання й коригування конкурентоспроможності.

Приміром, 1986 року в США, коли країна зіштовхнулася з найсерйознішими викликами від часів Другої світової війни (величезний внутрішній і зовнішній борг, втрата лідерства в світових технологіях, втрата компаніями зовнішніх ринків тощо), кілька десятків провідних підприємців, фінансистів, науковців, профспілкових лідерів, парламентаріїв, представників громадянського суспільства створили Раду конкурентоспроможності, яка стала платформою для піднесення ідеї національної конкурентоспроможності на передній край національної свідомості.

І це їм вдалося. Сьогодні це потужне партнерство приватного, публічного сектора та громадянського суспільства, котре багато в чому формує й коригує стратегію довгострокової конкурентоспроможності та поточні пріоритети американської адміністрації (незалежно від того, якого вона політичного забарвлення). І найголовніший чинник успіху в тому, що концепція належить широким верствам суспільства й має відповідну підтримку.

На нашу думку, концепція конкурентоспроможності може стати потужною національною ідеєю і в Україні — такою, як вона стала в Сінгапурі, Малайзії, Естонії, Великобританії чи США. Усвідомлення того, що твою країну визнають і шанують у світі як конкурентоспроможну (незалежно від того, де, в яких секторах або видах діяльності ця конкурентоспроможність передусім концентрується), може стати важливим приводом для загальнонаціональної гордості, незалежно від мови, конфесії, політичних переконань людини.

Про це красномовно сказав батько відомого у всьому світі "Сінгапурського дива" міністр-ментор Сінгапуру Лі Куан Ю під час свого візиту в Україну. "Якщо ви створите такі умови, які зможуть залучити інвестиції, змусять бізнесменів повірити у надійність системи, то інвестиції, передова система менеджменту і новітні технології, помножені на виробничі потужності України та інтелект, дадуть змогу протягом 10 років повністю змінити країну" [10].

Таким чином, макроекономічна стабільність, цивілізоване інституційне середовище та національна ідея конкурентоспроможності держави створять об'єктивні передумови для формування та реалізації конкурентних переваг регіональних господарських систем в Україні [1].

Передумовами регіонального розвитку є, насамперед, природно-ресурсний потенціал як природна база господарської діяльності. До них належать мінеральні, земельні, водні, лісові, фауністичні, рекреаційні та інші природні ресурси регіонів, а також кількісні та якісні властивості населення, яке проживає на конкретній території. До створених людиною передумов регіонального розвитку належать виробничий потенціал, форми організації господарства, економічні відносини, соціальна інфраструктура, яка забезпечує інтелектуальний, фізичний і духовний розвиток людини як головної складової продуктивних сил.

Регіональний розвиток на сучасному етапі розвитку суспільства знаходиться під всезростаючим впливом трьох наступних факторів:

1. Ринковий — взаємопроникнення, взаємозалежності внутрішнього і зовнішніх ринків.

2. Конкурентний — посилення змагальності на ринковому просторі, особливо конкуренції в сфері якості життя й людського розвитку.

3. Виробничий — трансформація модернізації основного капіталу та виробничих відносин в напрямі задоволення всезростаючих потреб населення.

Така зміна векторів розвитку суспільства, прагнення кожної держави зайняти належне місце у системі світового господарства, активізація інтеграційних процесів і в той же час загострення конкурентної боротьби не тільки серед країн, але й окремих регіонів у їх складі, актуалізували потребу пошуку нових форм та вибору нових пріоритетів регіонального розвитку.

Реалізація цих потреб забезпечить підвищення продуктивності використовуваних ресурсів, а відтак, покращання конкурентних позицій країни.

Одним із способів створення й утримання конкурентних переваг є прийняття до уваги та використання в загальній стратегії розвитку країни історичних, географічних, соціально-економічних та екологічних особливостей регіонів, відмінності у яких можуть серйозно впливати на успіх у конкуренції. Необхідність відстоювати та утримувати певні позиції у міжнародному поділі праці призвела до виникнення процесів децентралізації та регіоналізації суспільного виробництва.

Відмінності регіонів за наявними в їх межах ресурсними потенціалами, що теоретично можуть забезпечити формування конкурентних переваг, нині на практиці проявляються у їх

Таблиця 1. Ранжування регіонів України за базовими параметрами конкурентоспроможності

	ВРП		Продукція промисловості		Продукція сільського господарства		Інвестиції в основний капітал		Рівень безробіття /%/		Роздрібний товарооборот		Середньомісячні грошові доходи	
	2000	2008	2004	2008	2000	2008	2000	2008	2000	2008	2000	2008	2001	2008
Україна	2788	15496	8446	20331	1584	2248	480	5058	11,6	6,4	585	5338	2446	13972
АРК	21	14	21	22	22	19	13	7	27	24	17	10	20	14
області														
Вінницька	17	21	19	19	2	3	24	23	25	19	20	25	10	15
Волинська	18	18	13	18	6	8	19	19	23	5	11	14	16	25
Дніпропетровська	3	2	4	1	21	17	3	4	18	23	5	2	4	3
Донецька	4	3	1	3	25	25	5	6	24	21	13	9	5	2
Житомирська	20	22	20	20	10	13	25	22	13	3	15	21	19	18
Закарпатська	27	24	25	25	20	20	21	25	17	17	7	13	26	27
Запорізька	2	5	3	4	17	15	4	13	12	20	2	7	3	4
Ів.-Франківська	15	17	12	15	18	21	10	8	21	11	23	24	22	21
Київська	6	7	7	7	23	23	7	2	11	18	12	6	2	5
Кіровоградська	22	20	23	21	8	2	22	21	2	9	22	18	14	20
Луганська	11	9	6	5	24	24	12	15	20	15	26	23	15	8
Львівська	14	13	17	16	16	22	11	10	9	12	4	8	12	10
Миколаївська	10	11	8	10	14	9	14	16	5	6	19	12	13	12
Одеська	7	8	15	9	15	18	6	5	15	25	18	5	21	19
Полтавська	5	4	5	6	12	4	2	3	22	16	6	11	6	6
Рівненська	16	19	16	13	11	12	18	20	14	2	24	22	17	23
Сумська	9	15	10	12	9	11	9	26	3	14	8	26	9	9
Тернопільська	25	26	26	26	7	10	26	27	7	1	27	27	25	24
Харківська	8	6	9	8	19	16	8	9	10	22	3	4	7	7
Херсонська	23	25	24	24	5	5	20	18	6	7	21	16	23	22
Хмельницька	19	23	22	17	3	7	17	17	8	10	25	17	11	16
Черкаська	13	12	11	11	1	1	23	14	16	8	16	19	18	17
Чернівецька	26	27	27	27	13	14	27	12	1	4	14	15	27	26
Чернігівська	12	16	14	14	4	6	15	24	19	13	10	20	8	11
м. Київ	1	1	2	2	X	X	1	1	26	27	1	1	1	1
м. Севастополь	24	10	18	23	X	X	16	11	4	26	9	3	24	13

Джерело: Розраховано авторами за [9].

диференціації та, як наслідок, у поглибленні асиметрії регіонального ландшафту України (табл. 1).

Так впродовж останніх восьми років беззаперечними лідерами у рівнях економічного та соціального розвитку виступають м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Полтавська та Харківська області.

Характерно, що за цей період рівень концентрації промислового виробництва зокрема зріс у всіх без винятку старопромислових регіонах з урахуванням столиці, а їх загальна питома вага в цілому по країні збільшилась з 53 до 67%.

В сільськогосподарському виробництві для півдня, сходу та центральних областей характерною є концентрація високопродуктивних сільськогосподарських земель та розвиток великотварного виробництва, передусім у рослинництві. До того ж, застосування високих технологій потребує дедалі менше робочої сили. Тим часом на заході країни переважають домо- та дрібні фермерські господарства, тобто фактично йдеться про натуральне господарство.

В цілому ж сільське господарство України характеризується стабільним падінням ефективності виробництва, що є загрозою продовольчої безпеки регіонів і держави в цілому. Йдеться про втрату основних продук-

тивних сил галузі, зокрема, про структурну деформацію й повне спрацювання основних фондів, деградацію земель, руйнацію багатьох галузей рослинництва і тваринництва в цілому, критичну депопуляцію і масову маргіналізацію сільського населення через безробіття.

Щодо інших складових, то концентрація інвестицій, стан ринку праці, грошових доходів та роздрібного товарообороту теж стабільно складаються на користь регіонів-лідерів.

Другу групу складають території з середньо державними рівнями соціально-економічного розвитку, до яких відносяться Львівська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Сумська та Черкаська області.

Проте 13 регіонів із 26, тобто половина, впродовж всіх останніх років залишаються проблемними.

Територіальна диференціація характеризує якість і ступінь єдності простору економічного, соціального, інтелектуального та інших видів життя суспільства в межах конкретної держави та інтерпретується як процес або як результат формування відмінностей між окремими регіонами країни [5].

Територіальна диференціація як результат, або як факт суспільної діяльності, характеризує регіональну систему в певний момент часу. Виз-

начення її можливе лише за умов наявності стандартів, у якості яких можуть слугувати:

- рівень досягнення параметрів, встановлених державними або регіональними органами влади і місцевого самоврядування у відповідних програмах соціально-економічного розвитку регіонів;

- динаміка стану соціально-економічного розвитку регіону за заздалегідь визначений часовий лаг;

- ранжування регіонів за рівнем конкурентоздатності регіональних господарських систем.

У цілому, ж економічний простір не може бути повністю однорідним, а тому для нього буде завжди характерним певний рівень диференціації, що є природним явищем, яке вносить ряд позитивних моментів у соціально-економічний розвиток регіонів, забезпечуючи їх динамізм та своєрідну конкуренцію.

Диференціація економічного простору регіонів та їх розвиток проявляється у різних формах, які можна класифікувати за такими групами [2; 3]:

- за ресурсним потенціалом, коли наявність і структура економічного потенціалу визначають роль і місце регіону в системі національної економіки, стають сутнісними чинниками, що визначають обсяги виробництва та відтворювальний про-

цес в економічній системі регіону в цілому;

— за суспільно-економічними та політичними пріоритетами розвитку, ідеологією реформ на рівні регіону, баченням майбутнього місця й ролі регіону в державі, що впливає на рівень розвитку ринкових відносин, спеціалізацію і характер регіональної економіки, ступінь її інтеграції в ринки, і в кінцевому — на макроекономічні показники регіонального виробництва, в першу чергу, валового регіонального продукту, його розподіл і споживання;

— за показниками розвитку суспільного виробництва в галузях економічної діяльності (промисловості, сільському господарстві, всіх видах інфраструктури) та секторах (нефінансові корпорації, фінансові корпорації, сектор загального державного управління, домашні господарства, НКО, що обслуговують домашні господарства тощо) регіональної економіки;

— за характером процесів економічного відтворення, поява та збільшення чисельності так званих депресивних регіонів, тобто територій, в яких спостерігаються сталі негативні макроекономічні зрушення в економічних відтворювальних процесах;

— за головними макроекономічними пропорціями, які окреслюють характер зрушень у народногосподарському комплексі, їх інтенсивність і соціальні наслідки, а саме: витрати — випуск, виробництво — споживання, споживання — нагромадження, оплата найманої праці — прибуток у національному та регіональному вимірах;

— за показниками соціально-економічного розвитку, серед яких кінцевими можна вважати рівень та якість життя населення регіону, у країні в середньому.

Виходячи з визначення регіонального розвитку як розвитку просторової системи, наслідком якого є певний рівень співвідношень різних її підсистем відносно одна одної, можна встановити три основних його види: нерівномірний (асиметричний), нейтральний та еластичний.

Нерівномірний (асиметричний) тип регіонального розвитку характеризується посиленням територіальної диференціації, тобто збільшуються межі варіації між найбільш і найменш розвиненими регіонами. Для нейтрального типу характерним є незмінність показників протягом певного періоду часу. За умов згладжувального типу регіонального розвитку відбувається зменшення рівня регіональної диференціації.

Найчастіше на практиці диференціація проявляється у вигляді нерівномірності (асиметрії) розвитку регіональних господарських систем, що, природно, впливає на ефективність соціально-економічного їх функціонування. Причому за останні

роки в Україні не спостерігаються тенденції не тільки до зменшення розриву між регіонами за основними показниками їх розвитку, а, більше того, вони наростають.

Так, у 2001 році відхилення макросимпльного від мінімального показників валової доданої вартості на душу населення серед регіонів (без м. Києва) становило 2,3 рази, а в 2008 році воно зросло до 3 разів. Значно відрізняються також показники за обсягами промислового і сільськогосподарського виробництва, інвестицій в основний капітал, розміру доходів населення.

ВИСНОВОК

Об'єктивний стан формування конкурентного середовища передбачає два варіанти розвитку економічного простору країни та його регіональних складових: контрольований і неконтрольований. За контрольованого варіанта державні органи влади та місцевого самоврядування створюють та забезпечують реалізацію механізму максимально повного (ефективного) використання регіональних особливостей з метою формування конкурентних переваг регіональних господарських систем, забезпечуючи таким чином своєрідну міжрегіональну конкуренцію, що привнесе динамізм у розвиток економічного простору країни та його складових.

Найбільш небезпечним варіантом є неконтрольований розвиток, наслідком якого може стати дезінтеграція економічного простору держави, яка в системі національної макроекономіки призводить до виникнення суттєвих соціально-економічних диспропорцій, нерівномірності економічного зростання, порушення процесів економічного відтворення та відповідних відтворювальних пропорцій як на регіональному, так і загальнодержавному рівнях.

Регіональна дезінтеграція соціально-економічного розвитку, яка знаходить прояв у хаотичному, неконтрольованому саморозвитку регіонів, ігноруванні загальнодержавних інтересів, розриві міжрегіональних господарських зв'язків, є характерним наслідком регіоналізації в умовах слабкості центральної влади й невизначеності регіональної політики. Сутність дезінтеграції міститься в ігноруванні потреб національної економіки на користь регіональної, в порушенні "парето-оптимуму" (розвитку територій на користь держави із забезпеченням внутрішніх інтересів). Дезінтеграція є явищем об'єктивним протилежним регіональній інтеграції в єдину систему національної економіки. Протягом останнього десятиріччя в Україні процеси регіоналізації спостерігаються в різних проявах і мають як позитивні, так і негативні наслідки. Так, позитивними наслідками регіоналізації є, в першу чергу, посилення зацікавленості регіонів у

господарській діяльності, їх "економічна самоідентифікація", намагання здобути право економічної самостійності задля ефективного господарювання з метою досягнення вищого рівня соціально-економічного розвитку. Негативним явищем є занадто уповільнений характер реалізації інструментів державного впливу на підтримку проблемних територій [4; 8].

Так, Законом України "Про стимулювання розвитку регіонів" передбачено дієва форма реалізації інтеграційної політики держави — укладання угод щодо регіонального розвитку. За своєю сутністю це своєрідний крок до запровадження урядом та місцевою владою середньострокового бюджетного фінансування. Ці угоди дають можливість найефективніше використовувати інвестиційні субвенції на соціально-економічний розвиток регіонів, які щорічно передбачаються в державному бюджеті.

Проте, такі угоди нині укладені лише з Донецькою, Львівською, Волинською, Вінницькою та Івано-Франківською областями, далеко не всі із яких є депресивними чи проблемними.

Література:

1. Балабаєва З.В. Новий регіоналізм — невідомий елемент європейської інтеграції. Зб. наукових праць Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України. — К., 2005. — Вип. 15. — С. 16—22.
2. Бутко М.П. Інвестиційні аспекти підвищення конкурентоспроможності економіки / Економіка України. — 2004. — № 4. — С. 40—45.
3. Бутко М.П., Подоляк Л.П. Державне регулювання, як інструмент підвищення конкурентоспроможності регіонів / Економіка України. — 2007. — № 6. — С. 36—45.
4. Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів": www.rada.gov.ua.
5. Кіндзерський Ю., Паламарчук Г. Проблеми національної конкурентоспроможності й пріоритети конкурентної політики в Україні / Економіка України. — 2006. — № 4. — С. 19—29.
6. Конкурентоспроможність: країна, регіон, підприємство. — К.: Рада конкурентоспроможності країни. Центр стратегій конкурентоспроможності, 2006. — 176 с.
7. Портер М. Міжнародна конкуренція: пер. з англ. — М. Міжнародні відносини, 1993. — 896 с.
8. Постанова Кабінету Міністрів України від 21.01.2006 р. "Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року": www.rada.gov.ua.
9. Статистичний щорічник України за 2008 рік. — К.: ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2009.
10. Урядовий кур'єр. — № 175 від 27.09.2010.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2010 р.